

ნაქალაქარი ძალისა
(მასალები საქართველო - ირანის ურთიერთობისთვის
ახ.წ. III-IV საუკუნეებში)

საქართველოსა და ირანის კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის ამსახველი უძველესი მასალები, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ჯერ კიდევ ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან ფიქსირდება.¹ ირან-საქართველოს ურთიერთობის ერთ-ერთ საინტერესო ეპოქას სასანური ხანა წარმოადგენს.

ძალისას ნაქალაქარი ყოველთვის დაკავშირებული იყო რომაულ სამყაროსთან და თითქოს, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ირანული გავლენა არ შეინიშნებოდა. 2017-2019 წლების არქეოლოგიურმა გათხრებმა კი სასანური ირანის ძლიერი კვალი წარმოაჩინა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სასანური ირანის შაჰის სახელმწიფო კანცელარიასთან დაკავშირებული ბულების დაფიქსირება ძალისას ერთ-ერთ არქიტექტურულ კომპლექსში. საქართველოში გათხრილ ამ პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე არაერთი სასანური არტეფაქტია აღმოჩენილი. მათ შორის გამოირჩევა ბულები,² რომელთა მცირე ნაწილზე ირანის შაჰების გამოსახულებები გვხვდება. ბულების ერთი ნაწილი კი ირანის სახელმწიფო კანცელარიასთან არის დაკავშირებული. ირანის შაჰების ან სამეფო ოჯახის წარმომადგენლების ბულები საქართველოს ისტორიულ რეგიონში, ქართლში, ორ არქეოლოგიურ ძეგლზე — ძალისას და უფლისციხის ნაქალაქარებზეა აღმოჩენილი.

ძ ა ლ ი ს ა ს ნ ა ქ ა ლ ა ქ ა რ ი მდებარეობს მცხეთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ძალისში. ანტიკური ხანისა და ადრე შუა საუკუნეების ნაქალაქარი გაშენებული ყოფილა მდ. ნარეკვავის ორივე ნაპირზე, ქ. მცხეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით 20 კმ-ის დაშორებით (ტაბ I-1).

ნაქალაქარი იდენტიფიცირებულია ანტიკური ხანის ქალაქ ძალისასთან (Zalissa), რომელსაც ახ.წ. II საუკუნის ბერძენი გეოგრაფოსი კლავდიოს პტოლემეაოსი (Κλαύδιος Πτολεμαίος; ახ.წ. 90-168 წწ.) „გეოგრაფიულ სახელმძღვა-

¹ ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი, ვაჭრობა და სავაჭრო გზები; ნარიმანიშვილი, იბერია და ირანული სამყარო, გვ. 39-41; ნარიმანიშვილი, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია და ირანული სამყარო ძვ.წ. V-I საუკუნეებში, გვ. 19-22; ნარიმანიშვილი, დარაკოვის ნამოსახლარი, გვ. 94-125.

² რამიშვილი, საქართველოს სასანური გემები; რამიშვილი, სასანური გლიპტიკის, გვ. 62-69; ყინო, საქართველოს, გვ. 89-91.

ნელოში“ (Geographike Hyphegesis) იბერიის აღწერისას სხვა ქალაქებთან ერთად იხსენიებს.¹

ძალისას ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია. ძალისასა და მის მიდამოებში, 1971-1990 წლებში, არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ალექსი ბოხოჩაძე). 2016 წელს ნაქალაქარის და მიმდებარე ტერიტორიაზე სამუშაოები ჩაატარა საქართველოს ეროვნული მუზეუმისა და ვარშავის უნივერსიტეტის ქართულ-პოლონურმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (თანახელმძღვანელები — გ. ნარიმანიშვილი, პიოტრ იავორსკი).

გათხრებით მოპოვებული მასალების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქალაქმა ძვ.წ. II საუკუნიდან ახ.წ. VIII საუკუნის 30-იან წლებამდე იარსება. პირველი დასახლება მდ. ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე გორაზე (II არქეოლოგიური უბანი) გაჩენილა. ანტიკურ ხანაში, ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე, გაზრდილი მოსახლეობის ნაწილი მდ. ნარეკვავის მარცხენა ნაპირზე არსებულ ვაკეზე გადასულა საცხოვრებლად (I არქეოლოგიური უბანი), სადაც დიდი დასახლება წარმოქმნილა.

ახ.წ. I-III საუკუნეებში ქალაქმა განვითარების უმაღლეს დონეს მიაღწია; IV საუკუნეში ქალაქი ძლიერი ხანძრის შედეგად განადგურდა. თუმცა, მალევე დაიწყო მისი აღდგენა. IV-V საუკუნეებში ქალაქი მდინარის ორივე ნაპირზე აგრძელებს არსებობას. VI საუკუნის დასაწყისისათვის ძალისში საქალაქო ცხოვრება წყდება. VI-VII საუკუნეებში ნაქალაქრის ტერიტორიაზე უღიმღამო ცხოვრება კვლავ გაგრძელდა, ხოლო VIII საუკუნის 30-იან წლებში, არაბთა შემოსევის დროს, დასახლებამ საბოლოოდ შეწყვიტა არსებობა.

ამდენად, ძალისას ნაქალაქარი ორი ნაწილის, ვაკეზე გაშენებული ქალაქის (I არქეოლოგიური უბანი, ტაბ. I-1) და ძალისის გორაზე გამართული აკროპოლისისგან (II არქეოლოგიური უბანი, ტაბ. VII) შედგება.

ქალაქის ძირითადი საცხოვრებელი კვარტლები მდ. ნარეკვავის მარცხენა ნაპირზე ყოფილა განლაგებული. მისი ფართობი დაახლოებით 1.0 კვადრატული კილომეტრია (ტაბ. I), რომელიც მოიცავს არისტოკრატთა კვარტალს, საცხოვრებელ კომპლექსებს და სახელოსნო უბანს. 1971-1990 წწ. ძალისას ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გაითხარა სამეურნეო და საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები (ტაბ. I-2), კოლექტორები, თიხისა და ტყვიის მილებით შედგენილი წყალსადენის ქსელი (ტაბ. II-1), აგურით მოკირწყლული ქუჩები და მოედნები, მოზაიკური იატაკები, არქიტექტურული დეტალები, თიხისა და მინის ჭურჭელი და სხვ. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე სამშენებლო მასალად გა-

¹ Claudius Ptolemy, *Geography*, 5, 10,3.

მოყენებულია ალიზის აგური, რიყის ქვა, ტუფისა და ქვიშაქვის ქვათლილები, კერამიკული აგური, კერამიკული ფილები, ბრტყელი და ღარიანი კრამიტები.¹

აკროპოლისის მუხრანის ველზე, მდ. ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე, განცალკევებულად მდგარ ბორცვზეა გამართული (ნაქალაქარის II არქეოლოგიური უბანი). თავდაცვითი კედელი უშუალოდ მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიუყვება, შემდეგ ბორცვს (დაახლ. 200 მ. დიამეტრი) უვლის გარშემო.

ძალისას არისტოკრატთა კვარტალში (I უბანი) გამოირჩევა: 1. მცირე სასახლე; 2. აბანო; 3. დიდი სასახლე; 4. აბსიდებიანი კომპლექსი; 5. საცურაო აუზი.

მცირე სასახლის კომპლექსიდან შემორჩენილია: 1. ოთხი დიდი დარბაზი, ფასადის კოლონებით და ბაზალტის ქვის ბაზისებით; 2. მოზაიკურ იატაკიანი დარბაზები და 3. მცირე აბანო. სასახლეს ორი შესასვლელი აქვს და ორივე სამხრეთ ფასადშია გაჭრილი. ერთი შესასვლელით კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში მდებარე ოთხ დიდ დარბაზში შეიძლება მოხვედრა. დარბაზის კედლები გაჯით შელესილი და მოხატულია. ყველა დარბაზში გამართული იყო სამსხვერპლო-საკურთხეველი. სასახლის ამ ნაწილის ფასადის გასწვრივ ბაზალტის ქვის ბაზისებია ჩამწკრივებული. შემორჩენილია ხუთი ბაზისი. მათი განლაგება უჩვენებს, რომ კოლონადა სასახლის ეზოს დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან საზღვრავდა.

მოზაიკურიატაკიან დარბაზს შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს. დარბაზის ზღურბლის წინ ტუფის, ქვიშაქვის თლილი ქვებით და ორი ფერის კენჭებით მოგებული მოედანია გამართული. მოზაიკურიატაკიანი დარბაზის (48 კვ.მ.) იატაკის მოზაიკა 12 ფერის ქვის კენჭებითაა შედგენილი. მოზაიკის ცენტრალური ნაწილი კომპოზიციას უკავია, რომელიც გამოსახავს მევენახეობისა და მეღვინეობის მფარველ ღვთაება დიონისეს და მის მეუღლეს არიადნეს (ტაბ V-2). გამოსახულებებს ახლავს ბერძნული წარწერები: „არიადნე“, „დიონისე“. ისინი ვაზის ხეივნის ქვეშ მოთავსებულ ტახტზე სხედან. მათ გარშემო, ხეივნის ქვეშ გამოსახულია სირინგაზე დამკვრელი პანი, სამფეხა მაგიდა კილიკებით (ტაბ V-1), ოინოხოია და სხვ. მოზაიკაზე ასევე გამოსახული არიან ფრთოსანი ჭაბუკი და ქალები.² საკრავიან ქალთა გამოსახულებებს შორის მოთავსებულია დიდი ბერძნული წარწერა „მოხსენებული იქნას პრისკოსი ამის

¹ ბოხოჩაძე, *არქეოლოგიური გათხრები*; მირიანაშვილი, *ახალი არქეოლოგიური მონაცემები*, გვ. 153-160; Бохоцадзе, *Исследование*, გვ.41-55; Бохоцадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, *Археологическая экспедиция в 1977 году*, გვ. 187-209; Бохоцадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, *Археологическая экспедиция в 1978 году*, გვ. 143-159; Бохоцадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, Надибаидзе, *Настакисская археологическая экспедиция в 1979 году*, გვ. 93-106.

² ბოხოჩაძე, *არქეოლოგიური გათხრები*; ბოხოჩაძე, *ნაქალაქარის ძალისას*, გვ. 17-25; ბოხოჩაძე, *ძალისას ნაქალაქარის*, გვ. 25-30; Бохоцадзе, *Настакиси, Саркине, Дзалиси*, გვ. 93-102.

გამკეთებელი“.¹ მოზაიკის ნაწილი შეესებურა გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტით.

მცირე სასახლის კომპლექსში შემავალი აბანო რომაული ტიპისაა (ტაბ. IV). შედგება 3 განყოფილებისაგან, რომლებიც ერთმანეთს კარით უკავშირდება. აბანოს ცხელი და თბილი განყოფილების იატაკი კალორიფერზეა გამართული, კალორიფერის სვეტის თავზე კერამიკული ფილებია, რომლებზეც ჰიდრაულიკური ხსნარია დასხმული და ფერადი მოზაიკით შემკული იატაკია გამართული. იატაკზე ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერის („ლაიდას“ და „პრისკოსი“) ნაშთებია შემორჩენილი.² ცივ განყოფილებაში მოთავსებულია აბაზანა. იატაკი აქაც მოზაიკურია (ტაბ. IV-1), რომელზეც გამოსახულია მცენარეული და ზღვასთან დაკავშირებული (დელოფინი, ზღვის ნიჟარა, თევზები, ბადე) მოტივები. ცივი აბანო კარით უკავშირდება ვიწრო დერეფანს და გასახდელს, რომლის მოზაიკური იატაკი შემკულია გეომეტრიული ორნამენტებით. გასახდელი კარით უკავშირდება მოზაიკურიატაკიან დარბაზს. ამდენად, მოზაიკის ფართობი 90 კვ.მ-ია.

მცირე სასახლე აგებული ჩანს ახ.წ. II ს-ში, რომელიც IV საუკუნეში გაანადგურდა.

დიდი აბანო. კომპლექსის (ტაბ I-2) აღმოსავლეთი ნაწილი უკავია ატრიუმს, გასახდელს და სამეურნეო სენაკებს. ატრიუმი (ღია ეზო) გეგმით ოთხკუთხაა. იატაკი მოფენილია ტუფისა და ქვიშაქვის თლილი ქვებით. ატრიუმის ცენტრში შადრევნის აუზია, რომლის კუთხეებში აღმართული ყოფილა ოთხკუთხა კოლონები. ატრიუმზე მიშენებულია გასახდელი, რომელსაც აკრავს მოსაცდელი, ცეცხლფარეშის და სხვ. დანიშნულების სენაკები. ატრიუმის დასავლეთით რომაული ტიპის აბანოა გამართული (ტაბ. II-2), ცივი, თბილი და ცხელი განყოფილებებით. აბანოს ცხელ განყოფილებას ჩრდილოეთით მიშენებული აქვს ცეცხლფარეშის სენაკი. სენაკს გარედან მიდგმული აქვს საკვამლე მილი (დმ. 2,7 მ.), რომლის ჩრდილოეთით წყლის აუზია (ტაბ. III) გამართული, რომელიც დუღაბით ნაგები ორმაგი წყალსადენით მარაგდებოდა (ტაბ. II-1). ამავე წყალსადენს მიუყვება თიხის მილებით შედგენილი წყალმომარაგების რამდენიმე ხაზი.

აბანოს კომპლექსში შემავალი ატრიუმი თარიღდება ახ.წ. I-II სს-ით. აბანოს კომპლექსი II-V სს-ში არაერთხელაა გადაკეთებული. სასახლისა და აბანოს კომპლექსის ქვეშ გამოვლინდა ძვ.წ. I ს-ის დასახლების ნაშთები.

დიდი სასახლე (ტაბ. I-2) შედგება სხვადასხვა სიდიდის, ფორმისა და დანიშნულების 30-მდე ოთახისგან. სასახლის ცენტრში გამართულია

¹ ყაუხჩიშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, გვ. 215.

² ყაუხჩიშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, გვ. 215.

ქვიშაქვისა და ტუფის ქვათილებით ნაგები ატრიუმი, რომლის ცენტრში შადრევნის ოთხკუთხა აუზია (28,5 კვ.მ.) მოწყობილი.

ს ა ც უ რ ა ო ა უ ზ ი გეგმაში წესიერი სწორკუთხედა (ფართობი 395,6 კვ.მ.). ოთხივე მხარეს შუა ნაწილში აქვს აფსიდები (ტაბ. III). კედლები მოპირკეთებულია თლილი, ერთმანეთზე მიჯრით მიწყობილი ქვიშაქვის ფილებით. ჩრდილოეთ კედელში გამართულ აფსიდაში, რომლითაც ის აბანოს კომპლექსს უკავშირდება, 9 საფეხურიანი კიბეა გამართული. კუთხეებში მოწყობილია დასასვენებელი მერხები. აუზი წყლით ივსებოდა აბანოს კომპლექსში დასავლეთის მხარეს შემოყვანილი ორი ორმაგი წყალსადენის საშუალებით.

ა ფ ს ი დ ი ა ნ ი ნ ა გ ე ბ ო ბ ა (საერთო ფართობი 703,7 კვ.მ.) აუზთან და სასახლესთან შედარებით მოგვიანო ხანისაა და V ს-ით უნდა დათარიღდეს. აფსიდიან ნაგებობაში ყოფილა 7 დარბაზი.

დიდი სასახლე, აფსიდიანი ნაგებობისა და საცურაო აუზის კომპლექსი თარიღდება ახ.წ. I-V სს-ით.

ძალისას ნაქალაქრის გორის უბანში (II უბანი) გამოვლენილი თავდაცვითი სისტემის (აკროპოლისი) შიდა ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, დიდი არქიტექტურული კომპლექსი (სასახლე?), წარჩინებულ პირთა დასაკრძალავი აკლდამები და სხვადასხვა ტიპის სამარხები. ძალისის ბორცვის ცენტრი დღეს თანამედროვე სასაფლაოს უკავია, დანარჩენ ფართობზე საცხოვრებელი სახლები და სასოფლო-სამეურნეო ნაგებობებია გაშენებული, რაც ართულებს ამ უბნის არქეოლოგიურ შესწავლას. ამიტომ, აქ, 1971-1972 წლებში, მხოლოდ სადაზვერვო სამუშაოებია ჩატარებული. მაშინ თავდაცვითი სისტემის მხოლოდ მცირე ნაწილი იქნა შესწავლილი. ბორცვის კიდეებზე გავლებულ რამდენიმე სადაზვერვო თხრილში დაფიქსირდა ალიზის აგურით ნაგები კედლის ნაშთები, რომელთა სიგანე 2.0-2,5 მეტრს უდრის, შემორჩენილი სიმაღლე კი 0,4-0,6 მეტრია. ალიზის კედლებს რიყის ქვის საფუძველი აქვს. სამეურნეო ნაგებობები ძირითადად მარნებითაა წარმოდგენილი. დღეისათვის გათხრილია სამი მარნის ნაშთი. აკლდამები (ტაბ. VI) ბორცვის ცენტრალურ ნაწილშია კონცენტრირებული. ისინი ქვიშაქვის კვადრებითაა ნაგები. აკლდამის ინტერიერი და დრომოსი კარგად გათლილი ქვებითაა ამოყვანილი, თაღისებურ გადახურვაში ანტიკური ხანის არქიტექტურული დეტალების მეორადი გამოყენების შემთხვევაც გვაქვს. აკლდამები V-VI საუკუნეებით თარიღდება. სხვა ტიპის სამარხების შესახებ ინფორმაცია მხოლოდ შემთხვევითი აღმოჩენებით მოგვეპოვება.

2017 წელს ნაქალაქარის II არქეოლოგიურ უბანზე განახლდა სამუშაოები და დაიწყო დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრა (ტაბ. VII). დღეისათვის გათხრილია 650 კვ.მ., გამოვლენილია ოთხი დიდი დარბაზი (სრულად

გათხრილია №1 და №2), ორი დერეფანი და სამეურნეო სათავსები. კომპლექსის კედლები ნაგებია ალიზის აგურით (სიგანე 0,48 — 0,52 მ-ს, სისქე კი 0,14 — 0,16 მ-ს შორის მერყეობს). გარე კედლების სისქე 1,5 მ-ია, შიდა სივრცეში დაფიქსირებული ტიხრებისა კი 1,2 მ., ალიზის კედლები დაყრდნობილია რიყის ქვით განყობილ საფუძველზე, რომლებიც ყველა კედლის ქვეშ ფიქსირდება.

კომპლექსი კრამიტით ყოფილა გადახურული. გათხრების მთელი ფართობი დაფარული იყო 0.2-0.3 მ. სისქის კრამიტყრილით, რომელშიც დიდი რაოდენობით იყო შერეული ალიზის ბათქაშები, ხის მორების და დაწნული ტოტების ანაბეჭდები. მორების ანაბეჭდების დიამეტრი 40-50 სმ-ს უდრიდა, ტოტებისა კი 5-10 სმ-ს. ხის დამწვარი ძელები კომპლექსის თიხატკეპნილ იატაკებზეც დაფიქსირდა. ეს ფაქტები მიუთითებს იმაზე, რომ კრამიტის სახურავი ხის მორებით შეკრულ კარკასზე იყო დაყრდნობილი. კარკასში ხის ტოტების წნულიც იყო გამოყენებული. მთელი ეს კონსტრუქცია კი ალიზის მასით იყო შელესილი.

ამდენად, დაფიქსირდა, რომ კომპლექსს თიხატკეპნილი იატაკი, ალიზის აგურით ნაგები კედლები და ხის ძელებით შედგენილი ჭერი ჰქონდა. მთელი ამ კონსტრუქციის თავზე გამართული იყო სახურავი, რომელიც ორფერდა უნდა ყოფილიყო. სახურავს აგვირგვინებდა წითლად შეღებილი კრამიტების საბურველი. 2017-2019 წლებში სრულად გაითხარა დიდი არქიტექტურული კომპლექსის ორი სათავსო და ორი დერეფანი, გამოვლინდა კიდევ ხუთი სათავსოს კონტურები (ტაბ. VII):

№ 1 სათავსო (სიგრძე 7,0 მ-ია, სიგანე 5,0 მ.). სათავსო იმითაა გამორჩეული, რომ მის თიხატკეპნილ იატაკზე აღმოჩნდა თიხის ორი ბულა, რომლებზეც სასანური ირანის შაჰების გამოსახულებები და არამეული წარწერები იკითხება (ტაბ. IX-1,5). იატაკის ცენტრში ჩადგმული იყო თიხის ქოთანის, რომელშიც მინის ოთხი ჭურჭელი აღმოჩნდა.

№ 2 სათავსოს (სიგრძე 7,0 მ. სიგანე 6,3 მ.) კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 1,0 — 1,5 მეტრია. მისი ინტერიერი მარტივია. ის წარმოადგენს ოთხკუთხა ფორმის სათავსოს, რომელსაც თიხატკეპნილი იატაკი აქვს (ტაბ. VII-2, VIII). ალიზის კედლები შელესილი ყოფილა ალიზისავე ხსნარით. ჩანს, რომ იატაკი და კედლების შელესილობა სამჯერ თუ ოთხჯერ ყოფილა განახლებული. სათავსოს ტიხარი ყოფს. სათავსოს იმ ნაწილში, რომელიც ტიხრის დასავლეთითაა, არტეფაქტები არ დაფიქსირებულა. ტიხრის აღმოსავლეთით კი ხელუხლებლად იყო დარჩენილი ინტერიერი და იქ არსებული არტეფაქტები (ტაბ. VIII). კუთხეებში აღმოჩნდა ოთხი ქვევრი. სამხრეთი კედლის გასწვრივ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში გამართული ყოფილა სამიარუსიანი თარო. თაროს ქვეშ, იატაკზე ოთხი თიხის ჭურჭელი მდგარა. პირველ თაროზე რკი-

ნის ნივთები, მათ შორის სახნისი და უზანგები, ქვის სალესავები და ობსიდია-
ნის ანამტვრევები ენყო, მეორე თაროზე მცირე ზომის ხელადები და ქოთნები
მდგარა (ტაბ. X), სულ ზევით კი ხელსაფქვავის ქვები ჰქონიათ შენახული.
თარო ყოფილა გამართული ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეშიც, თაროზე სხვა-
დასხვა ზომის ჭურჭლები ენყო. აღსანიშნავია, რომ ჭურჭლების ამ მასაში აღ-
მოჩნდა თიხის სამი ბულა (ტაბ. IX-3, 4, 6). აქვე დაფიქსირდა თიხის გუნდები
(ტაბ. IX-404, 405), რომლებითაც ქოთნები და დერგები ყოფილა დალუქული.
სამხრეთი კედლის გასწვრივ დიდი რაოდენობით ნაპოვნია მთის ბროლის და
ამეთვისტოს (ტაბ. XI-308, 310-312) სხვადასხვა ზომის ნიმუშები. აღსანიშნა-
ვია, რომ აქვე დაფიქსირდა მთის ბროლისაგან დამზადებული მრავალნახნაგა
საბეჭდავების (ტაბ. XI-391, 393, 394) და ოვალური ფორმის დამუშავებული
ცალები (ტაბ. XI-395, 400, 401). აქვე აღმოჩნდა მწვანე მინის ასეთივე ფორმის
ნივთები. აქვე დაფიქსირდა თიხის ბულები (ტაბ. XI-404, 405), ქვის (ტაბ. XI-
403) მცირე ზომის საკურთხეველი (?), საქსოვი დაზგის საწაფი (ტაბ. XI-408)
და რკინის ნივთების ფრაგმენტები.

№2 სენაკის ამ მონაკვეთის გათხრამ გვიჩვენა, რომ დიდი არქიტექ-
ტურული კომპლექსის (სასახლე) ის მონაკვეთი, რომელიც 2017-2019 წლებში
ითხრებოდა ამ კომპლექსის სამეურნეო ნაწილს წარმოადგენს. კერძოდ ეს
არის საცავები, სადაც მნიშვნელოვანი დოკუმენტები და მარაგი ინახებოდა.
№2 სენაკში დაფიქსირებულმა ფაქტებმა და, განსაკუთრებით, მიცვალებუ-
ლის აღმოჩენამ, გვაფარაუდებინა, რომ დიდი არქიტექტურული კომპლექსის
ეს მონაკვეთი განსაკუთრებული ყურადღების საგანი ყოფილა. ჩანს, რომ აქ
დაცული სიმდიდრის ხანძრის დროს გადარჩენა უპირველეს ამოცანას წარ-
მოადგენდა.

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ №1 სენაკში არტეფაქტები პრაქ-
ტიკულად არ აღმოჩენილა. ის პირწმინდად იყო დაცარიელებული. მაშინვე
გაჩნდა აზრი, რომ ის გამიზნულად იყო დაცლილი. გათხრებმა აჩვენა, რომ
არტეფაქტებისაგან ასევე თავისუფალია ორივე დერეფანი და №2 სენაკის
დასავლეთი ნაწილი. აღსანიშნავია, რომ №1 სენაკშიც და №2 სათავსოს და-
სავლეთ ნაწილში თიხის ბულები აღმოჩნდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია
№1 სენაკში ნაპოვნი ორი ბულა (ტაბ IX-1,5). ვფიქრობთ, კომპლექსის ყველა
ეს მონაკვეთი ხანძრის დროს დაიცალა. თუმცა, ყველა სენაკის დაცლა მათ
ვერ მოახერხეს და ევაკუაციის ერთ-ერთი მონაწილე გადარჩენით სამუშაოებს
შეენირა კიდევ. მიცვალებული №2 სენაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში
დაფიქსირდა. ის პირქვე ეგდო იატაკზე. მას ზურგზე მოწული კალათა ჰქი-
დება. ძვლებს ძლიერი ცეცხლის კვალი ამჩნევია. ვფიქრობთ, მან, გაქცევის
მომენტში, კვამლის ზემოქმედებით გონება დაკარგა და სენაკის იატაკზე დაე-
ცა.

დასკვნა. 2017-2019 წლის გათხრებმა არა მხოლოდ ძალისას, არამედ ქართლის/იბერიის ისტორიის უცნობი მხარეები წარმოაჩინა. ამ გათხრებამდე ქალაქ ძალისას ისტორია მხოლოდ რომაულ სამყაროსთან იყო დაკავშირებული. I უბანზე გათხრილი ყველა არქიტექტურული კომპლექსი რომაული სტილისაა. ამ ფაქტმა, სრულიად სამართლიანად, ქალაქის წარმოშობა რომის იმპერიის მიერ ქართლში/იბერიაში განხორციელებულ პოლიტიკას დაუკავშირა.

კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობა და ძალისას არქეოლოგიური გათხრების მონაცემები გვიჩვენებს, რომ ქალაქი II საუკუნეში უკვე ქართლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა და ის რომაული კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდიდა.

ქართლის/იბერიის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ცვლილება III საუკუნეში ხდება. ეს ცვლილება სასანური ირანის მიერ რომის იმპერიის წინააღმდეგ მიმართულ სამხედრო-პოლიტიკურ აქტივობასთან არის დაკავშირებული. დაპირისპირების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან არეალს სამხრეთ კავკასია წარმოადგენდა. ირანის აქტიური პოლიტიკის სფეროში ქართლის/იბერიის სამეფოც მოექცა, რომელიც ახ.წ. I-II საუკუნეებში რომის იმპერიის მოკავშირე იყო. სამხრეთ კავკასიაში პირველი ლაშქრობა ირანის შაჰმა არდაშირ I-მა (230-240 წწ.) მოაწყო. ამ მიმართულებით დიდ წარმატებას მიაღწია შაბურ I-მა (240-270 წწ.). ვფიქრობთ, რომ ირანის მიერ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების დახარკვა შაბურ I-ის მეფობის დასაწყისში უნდა მოხდარიყო. 242 წელს რომის იმპერატორი გორდიანე III ირანის წინააღმდეგ დაიძრა. მან გარკვეულ წარმატებას მიაღწია, თუმცა 244 წელს გარდაიცვალა. ირანელებმა დაიწყეს დიდი შეტევა სამხრეთ კავკასიაზე და იბერია, ალბანია და არმენია დაიკავეს. არმენიის დიდი მეფე გახდა შაბურ I-ის შვილი ჰორმიზდ-არდაშირი, შემდგომში ირანის შაჰი ჰორმიზდ I (270-271 წწ.). რომის ჰეგემონია აღმოსავლეთში დასრულდა 260 წელს, როდესაც შაბურ I-მა იმპერატორი ვალერიანე დაატყვევა. შაბურ I-ის თანამედროვეა იბერიის მეფე ამაზასპი (230-265 წწ.), რომელიც „ზოროასტრის ქააბას“ წარწერაში ირანელ დიდებულებთან ერთად არის დასახელებული.

III-IV საუკუნეებში რომსა და ირანს შორის არსებული დაპირისპირება გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა. 297 წელს ირანის შაჰმა ნარსემ (სომხეთის შაჰი 274-293 წწ., ირანის შაჰი 293-302 წწ.) მმართველობის დასაწყისში რომის წინააღმდეგ გარკვეულ წარმატებას მიაღწია, თუმცა არმენიაში დამარცხდა და 299 წელს იძულებული იყო რომის იმპერატორ დიოკლეთიანესთან ნისიზინის ზავი დაედო. ამ ზავის პირობების მიხედვით,

არმენია და იბერია რომის გავლენის სფეროში მოექცნენ.¹ ზავის მოქმედების ვადა 337 წელს ამოიწურა და ირანის შაჰი შაპურ II არმენიაში შეიჭრა, რითაც განახლდა ომი ირანსა და რომს შორის. 363 წელს რომსა და ირანს შორის დაიდო მეორე ზავი, რომლის მიხედვით საზღვარი მდ. ეფფრატზე იქნა გავლებული. არმენია ირანის გავლენის ქვეშ მოქცა, იბერია კი რომის. რომმა იბერიის ტახტზე საურმაგ II დაამტკიცა (363-378 წწ.). 364 წელს, რომის იმპერატორი გარდაიცვალა, შაპურ II კვლავ გააქტიურდა და იბერიის მმართველად ასფაგური (ვარაზ-ბაკური) დაადგინა. 379 წელს გარდაიცვალა შაპურ II და ირანში გარკვეული არეულობები დაიწყო. ამით ისარგებლა იმპერატორმა თეოდოსიმ და ქართლი ისევ რომის გავლენას დაუქვემდებარა. თუმცა, 387 წელს შაჰ შაპურ III-ის დროს (383-388 წწ.) რომსა და ირანს შორის დაიდო ახალი საზავო ხელშეკრულება (ნისიზინის მეორე ზავი), რომლის მიხედვით იბერია და არმენიის დიდი ნაწილი ირანის გავლენის ქვეშ მოექცნენ.² იბერია/ქართლი, ალბანია და არმენია ბაჰრამ IV-ის (388-399 წწ.) დროსაც სასანიანთა გავლენის სფეროში რჩებოდა.

ასეთია სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობა იბერიასა და არმენიაში III-IV სს მანძილზე. ირანსა და რომს შორის მიმდინარე ხანგრძლივმა ომებმა მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია იბერიის (ქართლის სამეფო) ქალაქების მდგომარეობაზე და მათ შემდგომ განვითარებაზე.

იბერიის სასანურ ირანთან მჭიდრო კავშირის მანიშნებელია ძალისის II უბნის დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრისას დადასტურებული თიხის ბულები. მათი ერთი ნაწილი მიუთითებს, რომ ამ ბულებით დალუქული მნიშვნელოვანი გზაწილები სასანური ირანის სახელმწიფო კანცელარიიდან იყო წამოსული. შაჰის კანცელარიას უნდა უკავშირდებოდეს უფლისციხეში აღმოჩენილი ბულაც (ტაბ. IX-8).³

ძალისას ტერიტორიაზე ექვსი ბულა აღმოჩნდა. სამი მათგანი მცირე ზომის თიხის გუნდას წარმოადგენს, რომლებზეც სასანური გლიპტიკისათვის დამახასიათებელი გამოსახულებები შეინიშნება (ტაბ. IX-3,4,6,7). ვფიქრობთ, ამ ბულებით თიხის ჭურჭლები იყო დალუქული და დალუქვა აქვე, ძალისში განხორციელდა. სამი ბულა დიდი ზომისაა და ისინი შაჰის კანცელარიას ეკუთვნიან. ერთ-ერთ ბულაზე ირანის შაჰია გამოსახული (ტაბ. IX-1). გამოსახულების გარშემო არამეული წარწერაა, რომელიც პროფ. თურაჯ დარიაეს (Touraj Daryae) მიხედვით ასე იკითხება: „ის ვინც არის ღმერთების მოდგმიდან, მაზდეანი მბრძანებლის, ირანელთა მეფეთა მეფე შაპურის შვილი“. მკვლევარი ფიქრობს, რომ ბულაზე ირანის შაჰი შაპურ III-ა გამოსახული.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 59.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 28-29.

³ ხახუთაიშვილი, უფლისციხე, გვ. 83, ტაბ. 50-8.

დღეს არსებული მონაცემების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ძალის ნაქალაქარის II უბანზე გათხრილი დიდი არქიტექტურული კომპლექსი III-IV საუკუნეებს მიეკუთვნება. გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ბულები მიუთითებს, რომ კომპლექსი IV საუკუნის მინურულს არის დანგრეული და ის ძლიერი ხანძრის შედეგად არის განადგურებული. აღნიშნული კატასტროფის შემდეგ ამ ტერიტორიაზე ცხოვრება არ განახლებულა. V საუკუნეში კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორიას სამაროვანი იკავებს, სადაც დიდ აკლდამებსაც აგებენ, რომელთა კედლებში ანტიკური ხანის ნაგებობათა არქიტექტურული დეტალებია ჩაშენებული.

ვფიქრობთ, რომ ქალაქი ძალისა შაპურ III-ის ერთ-ერთ დასაყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა იბერიაში და ამით არის გამოწვეული აქ აღმოჩენილი სასანური ადმინისტრაციის გზავნილების სიმრავლე. ირანის ექსპანსიამ განაპირობა ის, რომ რომაული ქალაქიდან ძალისა სასანური ირანის ერთ-ერთ ადმინისტრაციულ პუნქტად იქცა. ამ პერიოდიდან იწყება საქალაქო ცხოვრების დაცემა. არაბთა შემოსევებმა კი ამ ტერიტორიაზე ცხოვრება საბოლოოდ დაასრულა.

დამონებული წყაროები და ლიტერატურა

Claudius Ptolemy, *Geography* – Claudius Ptolemy, *Geography*, 5, 10,3.

ბოხოჩაძე, ძალისის ნაქალაქარის — ბოხოჩაძე ა., *ძალისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სასახლე, აბსიდიანი ნაგებობა და საცურაო აუზი*, ძმ, №4, 1987, გვ. 25-30.

ბოხოჩაძე, ნაქალაქარი ძალისა — ბოხოჩაძე ა., *ნაქალაქარი ძალისა*, ძმ, №46, 1977, გვ. 17-25.

მირიანაშვილი, ახალი არქეოლოგიური მონაცემები — მირიანაშვილი ნ., *ახალი არქეოლოგიური მონაცემები ძალისას ნაქალაქარიდან*, „იბერია-კოლხეთი“, საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული, №2, რედაქტორი გ. გამყრელიძე, თბილისი, 2005, გვ. 153-160.

ნარიმანიშვილი, იბერია და ირანული სამყარო — ნარიმანიშვილი გ., *იბერია და ირანული სამყარო*, სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1993, გვ. 39-41.

ნარიმანიშვილი, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია და ირანული სამყარო — ნარიმანიშვილი გ., *აღმოსავლეთ ამიერკავკასია და ირანული სამყარო ძვ.წ. V-I საუკუნეებში*, სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1994, გვ. 19-22.

ნარიმანიშვილი, დარაკოვის ნამოსახლარი — ნარიმანიშვილი გ., დარაკოვის ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, „იბერია-კოლხეთი“, №5, რედაქტორი გ. გამყრელიძე, თბილისი, 2009, გვ. 94-125.

ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი, ვაჭრობა და სავაჭრო გზები — ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ., ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის, თბილისი, 2016.

რამიშვილი, საქართველოს სასანური — რამიშვილი ქ., საქართველოს სასანური გემები, თბილისი, 1979.

რამიშვილი, ადრეული შუა საკუნეების — რამიშვილი ქ., ადრეული შუა საკუნეების ქართლის გლიპტიკის ძეგლების რამდენიმე თავისებური ჯგუფის შესახებ, „ძიებანი“, №10, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, რედაქტორი გ. გამყრელიძე, თბილისი, 2002, გვ. 62-71.

რამიშვილი, სასანური პორტრეტი — რამიშვილი ქ., სასანური პორტრეტი სართიჭალის საბეჭდავ-ბეჭედზე, „იბერია-კოლხეთი“, №1, 2003, გვ. 62-69.

რამიშვილი, ორი ბულა — რამიშვილი ქ., ორი ბულა მცხეთის სვეტიცხოვლის უბნიდან, „ძიებანი“, №15-16, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, რედაქტორი გ. გამყრელიძე, თბილისი, 2005, გვ. 186-193.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, რედაქტორი შ. მესხია, თბილისი, 1973.

ხახუტაიშვილი, უფლისციხე — ხახუტაიშვილი დ., უფლისციხე, ტ. I, თბილისი, 1964.

ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი — ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, ტ. II, თბილისი, 2000, გვ. 215.

ჟინო, საქართველოს — ჟინო ფ., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სასანური ბულა, სსმმ, XXXV-B, 1981, გვ. 89-91.

Бохочадзе, Исследование – Бохочадзе А., *Исследование настакисской археологической экспедиции Мухетского района*, Полевые археологические исследования в 1975 году, Тбилиси, 1979, გვ. 41-55.

Бохочадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, Археологическая экспедиция в 1977 году – Бохочадзе А., Мирианашвили Н., Нариманишвили Г., *Археологическая экспедиция Мухетского района*, Полевые археологические исследования в 1977 году, Тбилиси, 1980, გვ. 187-209.

Бохочадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, Археологическая экспедиция в 1978 году – Бохочадзе А., Мирианашвили Н., Нариманишвили Г., *Археологиче-*

ская экспедиция Мцхетского района, Полевые археологические исследования в 1978 году, Тбилиси, 1981, 83. 143-159.

Бохочадзе, Мирианашвили, Нариманишвили, Археологическая экспедиция в 1979 году – Бохочадзе А., Мирианашвили Н., Нариманишвили Г., Надибаидзе М., *Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района*. Полевые археологические исследования в 1979 году, Тбилиси, 1982, 83. 93-106.

Бохочадзе, Настакиси, Саркине, Дзалиси – Бохочадзе А., Настакиси, Саркине, Дзалиси – города античной эпохи, КСИА, вып. 151, Москва, 1977, 83. 93-102.

Goderdzi Narimanishvili

Dzalisa Settlement (Materials for the Study of Georgian-Iranian Relations in the 3rd-4th Centuries AD)

Summary

Cultural and economic relations between Georgia and Iran, according to the archaeological materials, started in the 4th mill. BC.

One of the most interesting periods in Georgian-Iranian relations was the Sassanid epoch. In the sites of this period excavated in Georgia, many Sasanian artifacts were discovered. Among them are several *bullae*. Some of them depict portraits of Iranian shahs, and some are related to the Sasanian royal administration. These *bullae*, which belong to Shahs or representatives of the royal family, were discovered in the historical Georgian region of Kartli at two sites, namely Dzalisa and Uplistsikhe.

Dzalisa Settlement is located in the municipality of Mtskheta in the village of Dzalisi. The settlement, which dates back to the Antique period and Early Middle Ages, was built on both banks of Narekvavi River, 20 kilometers northwest of the city of Mtskheta.

The settlement is identified with the town of Dzalisa (Dzalissa) of the Antique period, which is mentioned by the Greek geographer of the 2nd century AD, Claudius Ptolemy (Κλαύδιος Πτολεμαίος 87-165 AD) in his *Geography*, along with other towns of Iberia.

The excavations of 2017-2019 brought to light unknown sides of the history of not only Dzalisa, but also the history of Kartli/Iberia. Excavations have shown an im-

portant Iranian trace there. Special attention must be paid to the discovery of the bullae of the royal administration of Iran, in one of the architectural complexes in Dzalisa. Prior to these excavations, the history of the town of Dzalisa was only related to the Roman world. All architectural complexes excavated in Area I are of Roman style. This fact quite rightly connected the origin of the city with the policy pursued by the Roman Empire in Kartli/Iberia.

The information of Claudius Ptolemy and the data of archaeological excavations show that the city was already one of the important centers of Kartli in the 2nd century and was strongly influenced by Roman culture.

An important change in the history of Kartli/Iberia took place in the 3rd century. This change is connected with the military-political activity of Sasanian Iran against the Roman Empire. One of the important areas of the conflict was the South Caucasus. The kingdom of Kartli/Iberia, which was an ally of the Roman Empire in the 1st-2nd centuries AD, also entered the sphere of Iran's active policy. The first military campaign in the South Caucasus was organized by the Iranian Shah Ardashir I (230-240). Shapur I achieved great success in this direction. As it seems, exactly at the beginning of Shapur I's reign, the states of the South Caucasus were taxed. In 242, the Roman Emperor Gordian III started a military campaign against Iran. He achieved some success but died in 244. Subsequently, the Iranians launched a massive attack on South Caucasus and conquered Iberia, Albania, and Armenia. Hormizd-Ardashir, the son of Shapur I, later Shah Hormizd I of Iran (270-271 AD) became the great king of Armenia. Roman hegemony in the East ended in 260 when Shapur I captured the emperor Valerian. A contemporary of Shapur I was the Iberian king Amazasp (230-265), who is mentioned together with Iranian nobles in the inscription of the Ka'ba-ye Zartosht.

The confrontation between Iran and Rome, which took place in the second half of the 3rd century, ended in 299 with the Peace of Nisibis. According to this treaty, Rome retrieved its hegemony in the Caucasus. The treaty was infringed by Shapur II in the 330s. In 337, Shapur II entered Armenia and renewed the war between Iran and Rome. In 363, another treaty was signed. According to it, the border was established along the Euphrates River. Armenia fell under Iranian influence and Iberia under Roman. Rome appointed Saurmag II (363-378) as king of Iberia. In 364, the emperor of Rome died, and Shapur II made a new move, assigning Aspagur (Varaz-Bakur) as the ruler of Iberia. For the town of Dzalisa and the Kingdom of Kartli/Iberia, the treaty of 387 between Shapur III and Rome was significant. According to it, most of Armenia and Iberia came under Iranian influence.

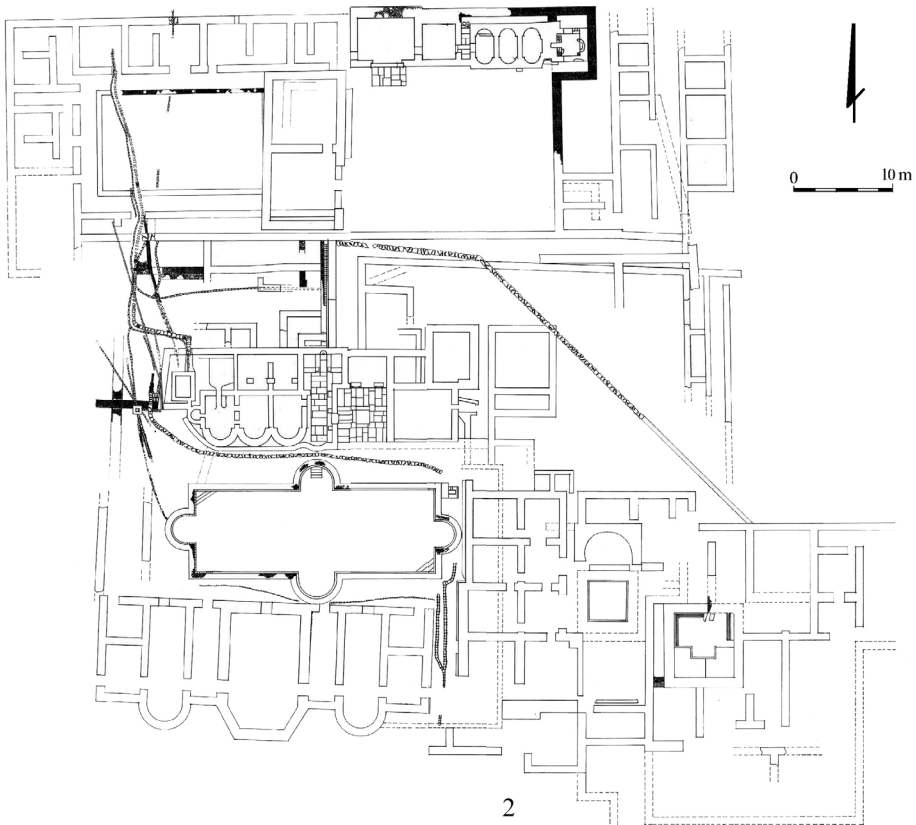
We believe that the town of Dzalisa used to be an important post of Shapur III in Iberia. That is how one could explain the discovery in Dzalisa of a big number of packages from the Sassanian administration.

On the territory of Dzalisa, six bullae were discovered. Three of them are small clay balls with images characteristic to the Sassanian glyptic. The other three are big and belong to the royal administration. On one of the bullae there is a portrait of a Shah. According to Prof. Touraj Daryaei this is a portrait of Shah Shapur III.

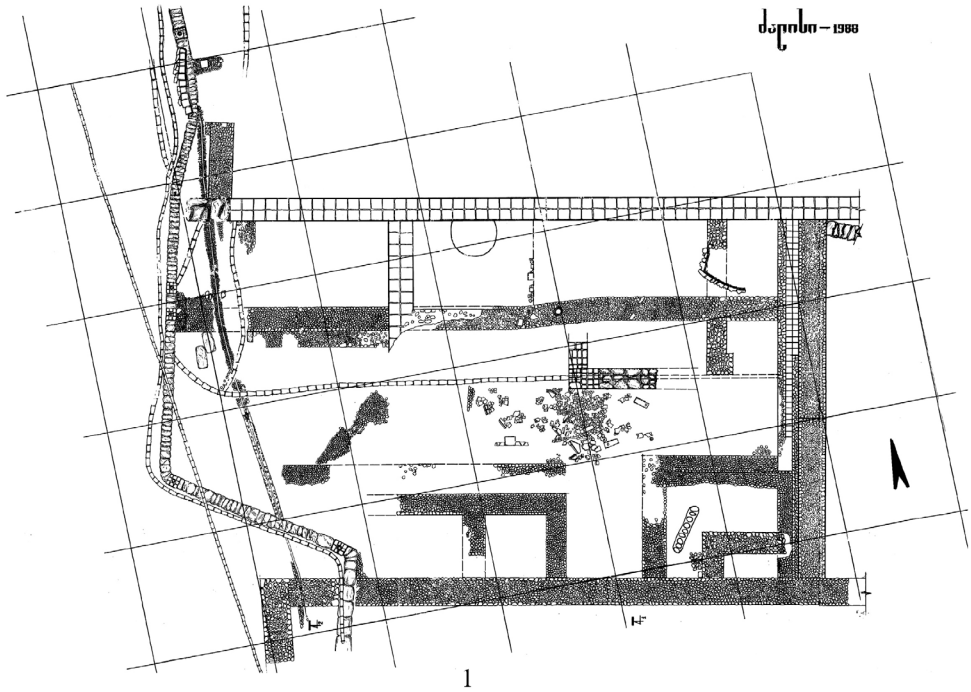
Taking into account the existing information, we can say that a large complex excavated in the 2nd district of Dzalisa belongs to the 3rd-4th cc. AD. The *bullae*, discovered during excavations, indicate that the complex was destroyed at the end of the 4th century. It was destroyed by strong fire, and it was never brought back to life after this catastrophe. In the area surrounding the complex, burial vaults were built in the 5th century, but in such a way that the remnants of the complex were not damaged.

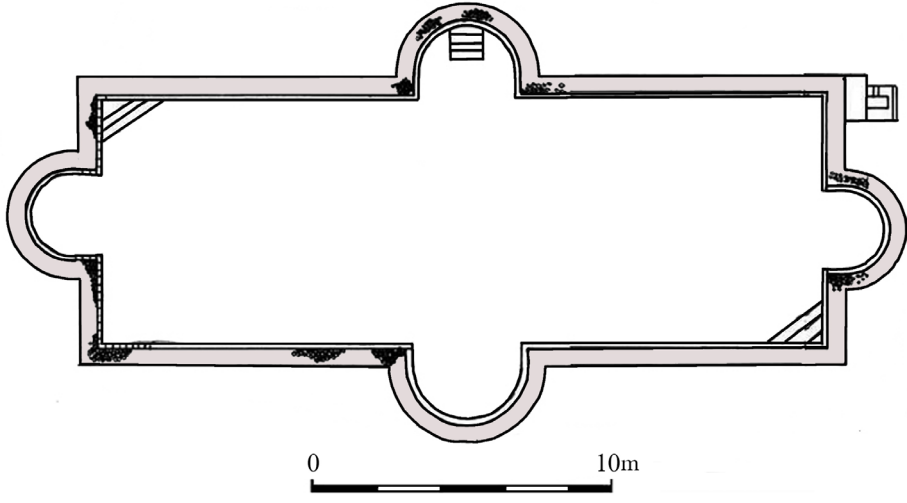


1



2

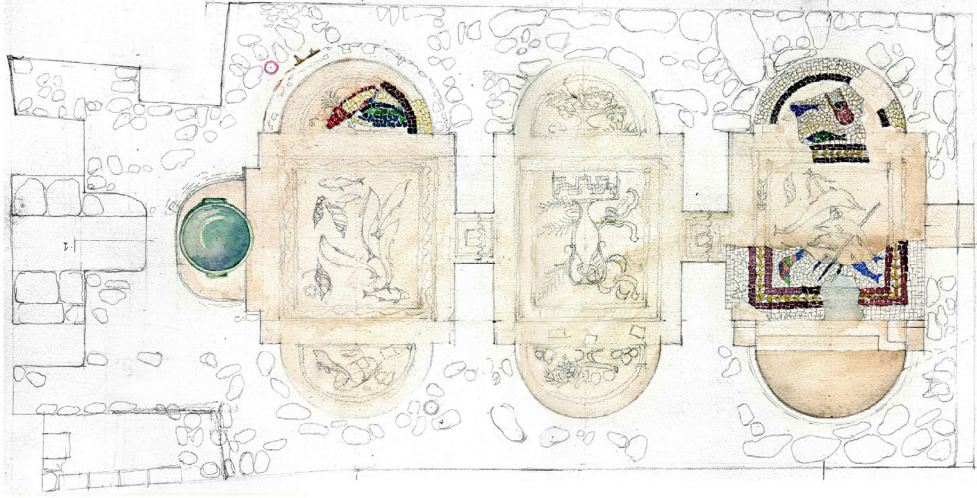




1



2



1



2



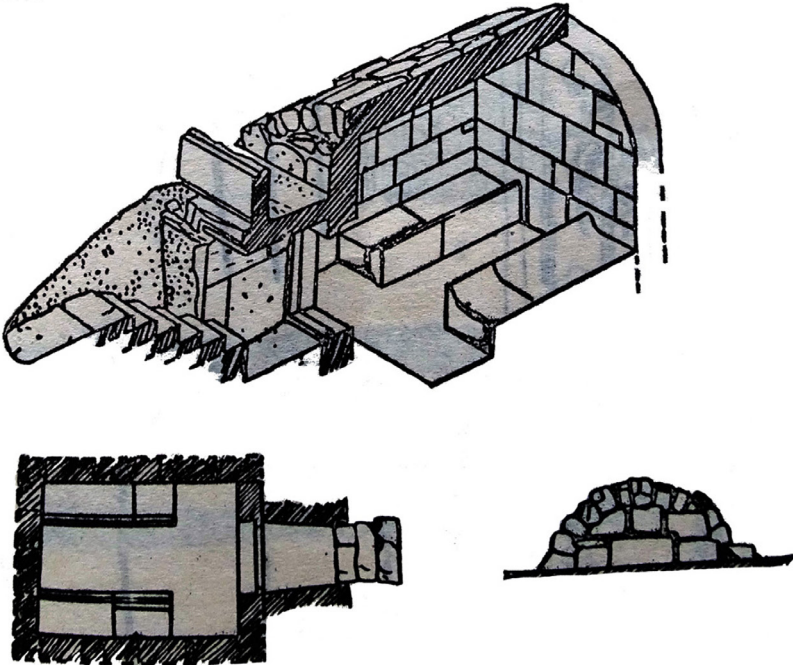
1



2



1



2



1



2



1



2



3



4



5

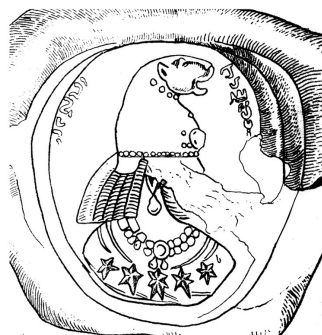


6

7



8





обг. 519



обг. 554



обг. 574



обг. 568



обг. 524



обг. 597



обг. 537



обг. 549



обг. 567



обг. 566



обг. 583



обг. 548



обг. 552



обг. 553



обг. 512



обг. 476



обг. 493



обг. 474



обг. 393



обг. 394



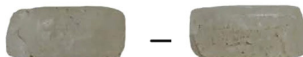
обг. 391



обг. 396



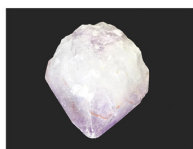
обг. 395



обг. 401



обг. 400



обг. 308



обг. 310



обг. 312



обг. 311



обг. 403



обг. 408



обг. 404



обг. 405



ტაბულების აღწერილობა:

- I.1. ძალისა, I არქეოლოგიური უბანი. აეროფოტო; 2. I არქეოლოგიური უბანი. გეგმა.
- II.1. I უბანი. დიდი აბანოს და საცურაო აუზის წყალმომარაგების სისტემა; 2. დიდი აბანო. საერთო ხედი.
- III.1. საცურაო აუზი. გეგმა; 2. საცურაო აუზი. საერთო ხედი.
- IV.1. მცირე აბანო. მოზაიკური აბანო (ჩანახატი გიორგი ლეჟავასი); 2. მცირე აბანო. საერთო ხედი.
- V.1. მცირე სასახლე. მოზაიკური იატაკი. დეტალი; 2. მცირე სასახლე. მოზაიკური იატაკი. დეტალი.
- VI.1. II არქეოლოგიური უბანი. აკლდამა. დეტალი; 2. აკლდამა. ჩანახატი.
- VII.1. II არქეოლოგიური უბანი. დიდი არქიტექტურული კომპლექსი. გეგმა; 2. დიდი არქიტექტურული კომპლექსი. აეროფოტო.
- VIII. დიდი არქიტექტურული კომპლექსი. №2 სათავსოს ხედები.
- IX. დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრის დროს აღმოჩენილი ბულები.
- X. დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრის დროს აღმოჩენილი კერამიკა.
- XI. დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრის დროს აღმოჩენილი არტეფაქტები: 391, 393, 394, 396 — მინის მრავალნახნაგა ფირფიტები; 395, 400, 401 — მთის ბროლისგან დამზადებული ფირფიტები; 308, 310-312 — ამეთვისტოს ნუკლეუსები; 403 — ქვის საკურთხეველი(?); 408 — სანაფი, თიხის; 404-405 — თიხის ბულები.

Description of Tables:

- I.1. Dzalisa, I archaeological site. Aerial photo; 2. I archaeological site. Plan.
- II.1. I Site. Water supply system for a large bath and swimming pool; 2. Large bath. General view
- III.1. Swimming pool. Plan; 2. Swimming pool. General view.
- IV.1. Small bath. Mosaic bath (sketch by Giorgi Lezhava); 2. Small bath. General view.
- V.1. A small palace. Mosaic floor. Detail; 2. A small palace. Mosaic floor. Detail.
- VI.1. II archaeological site. Crypt. Detail 2. Crypt. Sketch.

- VII.1. II archaeological site. A large architectural complex. Plan; 2. A large architectural complex. Aerial photo.
- VIII. A large architectural complex. #2 storage room. View.
- IX. Bullae discovered during the excavation of a large architectural complex.
- X. Ceramics discovered during the excavation of a large architectural complex.
- XI. Artifacts found during the excavation of a large architectural complex: 391, 393, 394, 396 – multi-faceted glass plates; 395, 400, 401 – plates made of mountain crystal; 308, 310-312 – amethyst nuclei; 403 – stone altar (?); 408 – clay sinker; 404-405 – clay bullae.